

ПОДАТКИ І ПЛАТЕЖІ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

Анотація. У статті проаналізовано історичні етапи становлення та еволюції податкової системи, виокремлено основні фактори, що сприяли розвитку цієї системи. Автор аналізує основні функції та мету оподаткування в залежності від конкретної історичної епохи.

Актуальність дослідження обумовлюється тим, що податки є важливою ланкою фінансових відносин у суспільстві та мають багато вікову історію. В цих умовах особливої актуальності набувають дослідження історичних аспектів розвитку податкової системи, для створення її ефективного функціонування.

Ключові слова: податки, податкова система, функції податків.

Вступ. Державно організоване суспільство ніколи не могло і не з може обходитись без такого важливого соціального інституту, як система оподаткування. Завдяки податкам держава має можливість накопичувати і зосереджувати матеріально-фінансові ресурси, необхідні для її функціонування; управління суспільними справами; підтримання громадського правопорядку, проведення необхідної суспільству господарської діяльності, вирішення різноманітних соціальних проблем і питань духовно-культурного життя та оборони країни. Податки є основою формування бюджету держави, завдяки якому вона здійснює видатки на різні суспільні потреби. Податки – це атрибут і прерогатива держави. Через податки йде перерозподіл суспільного продукту, формування фінансових ресурсів як держави в цілому, так і її адміністративно-територіальних одиниць.

Завжди існувала проблема не лише збору податків, а і раціонального їх використання. Крім того, податкова система також була важливим інструментом економічної і соціальної політики. Обдумана система в економічній, податковій та соціальній сферах, її взаємоузгодженість сприяли економічному розвитку та соціально-політичній стабільності суспільства. Прорахунки та крайнощі лише ускладнювали соціально-економічну ситуацію в країні.

Податки є дуже важливим засобом сприяння для стратегій суспільного розвитку. Досвід минулого і сучасна практика різних країн переконують у цьому. Сплачені громадянами податки у різноманітних формах повертаються суспільству в цілому і окремим його членам. Тому сплата податків вважалася одним з головніших обов'язків громадянина. Але цей обов'язок, у свою чергу, є сплатою державі за різноманітні послуги, надані нею кожному громадянину, які він самотужки неспроможний собі забезпечити та не може обійтись без них.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченням питання історичного розвитку податкової системи займалася значна кількість науковців. Серед дослідників питань, пов'язаних з історичним розвитком податкових систем, є такі українські вчені: С.В. Степаненко, С.Н. Антонюк, В.М. Фещенко, Н.О. Тимочко [5], В.М. Мельник [7] та зарубіжні вчені: А. Сміт [3], Д. Рикардо [4], Ф. Кене [6], В. Петти [8], А. Маршал [9], Дж. Кейнс [10], Дж. Гэлбрейт [11] та інші. Проте це питання є недостатньо дослідженим.

Мета статті і постановка завдання. Мета статті полягає у розкритті історичного розвитку податкової системи, аналізі особливостей її еволюції та вивчення впливу на економічний розвиток держави.

Виклад основного матеріалу. Податки як головне джерело доходів держави мають багато вікову історію. Саме виникнення держави спричинило появу платежів та внесків до державної скарбниці для фінансового забезпечення виконання державою її функцій.

В історії оподаткування виділяють три етапи:

Перший етап від древнього світу і до початку середньовіччя характеризується зародженням інститутів податків, які мали випадковий і тимчасовий характер, справлялися у примітивних формах, зазвичай у натуральному вигляді (земля, худоба та ін.).

У Стародавньому Єгипті основним податком була плата за користування землею, що належала фараонові.

У Стародавній Греції основним був податок на прибуток, але вільні громадяни міст його не сплачували, віддаючи перевагу щедрим добровільним пожертвуванням. Для інших громадян ставка цього податку становила від 10 до 20 відсотків. Якщо держава опинялася перед необхідністю великих витрат (велике будівництво або війна) народні збори запроваджували обов'язкове оподаткування для всіх громадян. Гроші платників податків витрачалися на утримання армії, будівництво храмів і оборонних споруд, роздавання грошей бідним та інші громадські потреби.

Цікавим є державний устрій і податкова система Римської імперії. Саме такі поняття, як «фіскал», «акциз», «відкупник», «ценз» сформувалося в її часи. Поки Рим залишався містом-державою, його податкова система була не складною: у мирний час податки не справляли зовсім, а витрати покривалися шляхом надавання в оренду громадських земель. Державний апарат фактично утримував себе сам. Крім того, обрані магістрати не тільки виконували державні обов'язки безоплатно, так ще й вносили на громадські потреби власні кошти, вважаючи це почесною справою. А під час військових дій, що тривали майже постійно громадяни Риму обкладалися податками відповідно до їх статку. Для цього громадяни раз у п'ять років подавали обраним чиновникам-цензорам звіти про свій майновий і родинний стан (ці документи можна вважати найпростішим зразком сучасної податкової декларації).

З перетворенням Римської держави на імперію ускладнювалась і її податкова система. На завойованих землях запроваджувалися комунальні (місцеві) податки і повинності, розміри яких залежали від запеклості опору, який чинили римським легіонерам жителі скорених земель. Римські громадяни, які жили поза Римом, сплачували як державні, так і місцеві податки. Хоча впродовж мирного часу вони від державних податків звільнялися. Корінне населення провінцій таких «податкових пілг» не мало, це був символ їхнього підлеглого стану. Збиранням податків у римських провінціях займалися відкупники. Контролювати їх було складно, а тому зловживання владою призвело до економічної кризи Римської імперії.

Імператор Октавіан Август здійснив 1-шу реформу податкової системи в Римській імперії. Він створив у провінціях установи, що контролювали здійснення оподаткування; здійснив переоцінювання податкового потенціалу провінцій. Для цього було обміряно кожне земельне угіддя міської громади, складено земельні кадастри та проведено перепис майнового стану громадян. Справлянням головного податку, яким був поземельний, почали завідувати державні чиновники. З часів Стародавнього Риму провадиться поділ податків на прямі та непрямі. До непрямих відносять: податок з обороту (1 %), податок при торгівлі рабами (4%), податок на звільнення рабів (5% їхньої ринкової вартості), а також податок зі спадщини (5%), яким обкладалися тільки громадяни міста Рима. Останній податок мав цільове призначення - витрачався на пенсійне забезпечення професійних солдатів.

У Візантійській імперії справляли 21 різновид тільки прямих. Серед них - поземельний та подушний, на оснащення армії і купівлю коней, на рекрутів

(заплативши його, можна було звільнитися від військової повинності), мито на продаж товарів (зазвичай його ставка складала 10-12,5 %) і видачу державних актів та інші. А також різні непрямі і зовсім дивні податки серед них: якщо при будівництві споруда перевищувала установлені заздалегідь розміри, то стягувався штраф, який називали „податком на повітря”; податки платили сенатори, а також чиновники і військові, які отримували посадове підвищення тощо. Такий податковий тягар спричинив, не процвітання, а ослаблення держави.

Можна зробити висновок, що основні принципи оподаткування (зі своїми плюсами і мінусами) сформувалися ще за стародавніх часів [1].

Другий етап охоплює XVI - XVIII ст., характеризується становленням феодальних держав, грошових господарств країн, бурхливим розвитком податків, які практично стягувалися за все, що можна: борода, спадщину, землю, будинки, вікна, двері, майно, прибутки, товари, з холостяків, покійників і т.п. Збір грошей був у руках відкупників, які називали на торгах найвищу ціну за право збору чергового податку і в такий спосіб відкуповували його, намагаючись отримати максимальний прибуток за рахунок комісійних. Зрозуміло, що це призводило до зловживань. Така система викликала супротив у підданих і трималася лише на підтримці з боку дворянства і духовництва завдяки звільненню їх від податків, що дало право середньовічному філософові Фомі Аквінському називати податки: “узакононою формою грабежу”.

Англійський філософ Френсіс Бекон у своїй праці “Досліди або настанови моральні й політичні” писав: “Податки, стягнуті за згодою народу, не так послаблюють його мужність... Зауважте, що йдеться зараз не про гаманець, а про серце. Подать, стягнута за згодою народу або без неї, може бути однакою для гаманців, але не однакою її дія на дух народу...” [2]

У кінці XVIII ст. настає більш цивілізований третій етап розвитку податків. Формуються наукові теорії оподаткування. В Європі формується раціональна податкова система як прямих, так і непрямих податків. У останніх особливу роль відігравав акциз. Процедура його сплати була простою й прозорою, бо він стягувався безпосередньо біля міських воріт з усіх товарів, що ввозилися й вивозилися. Іноді податком обкладалось тільки те, що ввозилось в місто, тобто звільнялись від справляння акцизу товари, що йшли на експорт. Розміри акцизу коливалися від 5 до 25%. Обґрунтування розмірів цієї ставки не було, це і являлось стримуючим фактором розвитку торгівлі. З прямих податків основна маса припадала на подушний і прибутковий (від них звільнялися дворянство і духовництво). Буржуазія і селянство віддавали державі у вигляді прямих податків 10 - 15% усіх своїх доходів.

Саме в цей час набувають поширення ідеї про законність і природність обкладання податками для задоволення державних потреб, обґрунтовуються найважливіші засади оподаткування такі як рівномірність, визначеність, зручність, дешевизна справляння податків [3].

Послідовник А. Сміта, його співвітчизник Д. Рікардо у роботах “Засади політичної економії та оподаткування” та “Трактат про податки і збори” висвітлює власну концепцію податкових фінансів. На його думку, капітал варто максимально звільнити від оподаткування тому, що податкове навантаження скорочує прибутки капіталістів, призводить до загального зростання рівня цін, а це зумовлює негативні тенденції в розвитку економіки держави. Він категорично стверджував, що всі податки – зло, і вони мають лише негативну дію на всі сторони суспільного життя, оскільки зростання податків неминуче призведе до падіння обсягів виробництва. У цьому плані головним завданням державної фінансової політики стає стимулювання накопичення і розширення виробництва [4].

Науковий світогляд в цей час формувався під впливом ідей французької школи фізіократів. Вони вважали єдиним джерелом усіх чистих доходів землю. За їх

переконанням промисловість і торгівля нічого нового не створюють і не додають. З огляду на це А. Тюрго в своїй праці виступав за скасування цехів та гільдій, за обмеження монополій. Пропонував через запровадження єдиного податку на “чистий дохід”, тобто ренти, перекласти тягар податків на земельних власників [5, с. 191].

Послідовником ідей А. Тюрго був Ф. Кене який вважав, що погано організоване оподаткування є першопричиною скорочення виробництва. Заслугою фізіократів є спроби обґрунтувати зв'язок між оподаткуванням та обсягами й ефективністю суспільного виробництва, дослідити критерії справедливого оподаткування та механізми перекладання фіскального тягара, визначити частку участі кожного громадянина у видатках держави тощо [6].

З початку ХХ ст. широкого розвитку набувають економічні теорії, що до оподаткування.

Новим ідеалом оподаткування стало прагнення до більшого зрівняння доходів через їх розподіл, до зменшення прірви між багатими і незаможними. Це було викликано початком нової епохи, появою нових соціальних ідеалів. Утверджується думка, висловлена А. Вагнером, згідно з якою фіскальна мета податку замінюється соціальною [7].

Починаючи з Уільяма Петті, наука про державні фінанси розвивається поряд із наукою про державу і політичну економію. Його праця “Трактат про податки і збори” об'єднала теорію меркантилізму і класичну теорію в науці про державні фінанси. У. Петті розглядає причини і шляхи зменшення тягара видатків, різні способи оподаткування (земельний податок, мито, подушний податок, десятину і акциз), а також їх адміністрування аж до покарань за несплату [8].

Прослідковуючи тенденцію взаємозв'язку між частими змінами економічної політики держави в сфері оподаткування можна погодитись з думкою А. Маршала: “... зміна зборів і збільшує ризик для підприємців..., і суспільство платить за такий ризик більше, ніж мали б бути еквівалентні цьому ризику страхові ставки”. Страх перед підвищенням податків (або перед введенням нових) змушує підприємців страхуватися шляхом підвищення цін [9]. Що зараз наявне в Україні.

У 30-і роки ХХ ст. втручання держави в економіку науково обґрунтував англійський економіст Дж. Кейнс. Згідно з його теорією головне завдання економічної політики держави полягає в управлінні сукупним попитом, а основним інструментом проведення політики управління попитом є державний бюджет, який розглядався ним як стабілізуючий чинник відтворення.

Економічна теорія була створена з урахуванням економічної реальності кризового та посткризового стану національної економіки. Концепція заснована на понятті “ефективного попиту”, тобто попиту, рівень якого забезпечує максимально повну відповідність пропозиції. Впливаючи на різницю між доходами і витратами бюджету залежно від конкретних економічних умов, держава має можливість підтримувати той чи інший баланс між накопиченим капіталом і таким, що застосовується у виробництві, цілеспрямовано впливати на обсяг сукупного попиту, а через нього – на величину пропозиції.

Регулювання попиту через оподаткування базується на положенні про те, що збільшення податків призводить до скорочення попиту через зменшення розмірів доходу і одночасно через споживчі витрати та збереження пропорції, яка визначається відношенням максимальної вартості до споживання і максимальної вартості до збережень. Підвищення рівня оподаткування скорочує приватні сукупні витрати на величину, меншу порівняно з обсягом приросту податків, та призводить до зменшення величини рівноважного національного доходу (ефективного попиту). При цьому виникає ефект податкового мультиплікатора, відповідно до якого зниження ефективного попиту у випадку підвищення податків є більшим за нього. Тобто

висновок полягає в необхідності використання для державного регулювання економічного зростання цілеспрямованого управління дефіцитом бюджету, а не податкових джерел [10].

У післявоєнні роки проблеми економічної динаміки висувались на перший план. Послідовники Дж. Кейнса - Е. Хассен, У. Геллер, Е. Дамар, Р. Харрод, К. Кларк, Г. Хеллер, Ф. Ноймарк та ін. доводили необхідність систематичного впливу держави на економічне зростання. Податки розглядались як головний регулятор накопичення, який повинен забезпечити підйом економіки. Суть антикризової політики полягала у тому, що держава пристосує оподаткування та інші фінансові важелі до економічного циклу. При підйомі виробництва можна посилювати оподаткування, штучно стримуючи попит, і зменшувати державні витрати, створюючи спеціальний резерв держави, а з наближенням кризи – збільшувати обсяг попиту шляхом скорочення податків і зростання державних витрат. Для зниження темпів інфляції рекомендувалось підвищувати податки, які б скорочували доходи [7].

У 60–70-і роки ХХ ст. економісти П. Самуельсон, Дж. Гелбрейт, Т. Балог та інші визнають неефективними існуючі методи державного регулювання через оподаткування. Їх теорія державно-монополістичного регулювання спирається на так звану змішану економіку та робить акцент на розподіл національного доходу з урахуванням оптимального співвідношення між приватним і державним секторами в довгостроковому аспекті. Цьому повинна сприяти політика державних витрат і податків, у тому числі прискорена амортизація, що створює умови для нових інвестицій. У їх концепціях прослідковується характерне для сучасних теорій прагнення спиратися на реальні процеси такі як швидкозростаюче промислове виробництво, що базується на великих корпораціях, посиленні впливу науково-технічної революції, збільшенні потреби у планомірній організації виробництва. Для цього необхідно щоб держава взяла на себе організацію фундаментальних наукових досліджень, професійну підготовку кадрів, реалізацію експериментальних, найризикованіших у комерційному плані проектів [11].

Фундатором популярної реформістської теорії “податки – інструмент зрівняння доходу” є Е. Жирарден. Прихильниками цієї теорії є такі економісти: Р. Тибольд, Дж. Гелбрейт, Д. Пичлер, К. Кросланд, Г. Коул, М. Ключдо, Ж. Фурастьє та багато інші. На думку цих вчених, за допомогою прямих податків (податку зі спадщини і дарувань та прибуткового), що стягуються за прогресивними ставками, можна ліквідувати майнову нерівність. При цьому вони виступають за обмеження оподаткування підприємців, тому що зникне стимулювання до розширення виробництва.

В своїй праці Е. Жирарден пише: “Податки слід перетворити на добровільні страхові внески, розміри яких громадяни будуть встановлюватимуть пропорційно розміру свого капіталу”.

К. Кросланд так мотивує свої міркування стовно оподаткування: “Існують економічні кордони рівня податків, особливо прямих податків. Прямі податки можуть при певних межах робити зворотний вплив на ініціативу; більш того, високі прямі податки скоро стають неефективними як знаряддя збільшення заощаджень, оскільки спроможніші класи підтримують свій вжиток шляхом реалізації капітальних благ.”

Світовий досвід функціонування ринкової економіки підтвердив справедливність висновків дослідження податків, які розглядають останні як об’єктивну необхідність, зумовлену фінансовими потребами поступального розвитку суспільства, і як дієвий регулятор економічних і соціальних процесів у суспільстві [7].

Висновки. Отже, дослідження еволюції податкової системи повинно використовуватись для створення ефективної системи оподаткування. Бо на практиці часто повторюються ті ж самі помилки і прорахунки, які вже не раз негативно впливали на економічний розвиток.

На сьогоднішній день Україна будує свою податкову систему, орієнтуючись на найрозвиненіші країни світу. Податкова система нашої держави повинна з одного боку виступати головним знаряддям реалізації її економічної доктрини, а з іншого – забезпечувати фінансову базу держави.

Ефективна реалізація податкової політики потребує теоретичного обґрунтування системи принципів та інструментів її реалізації, а також методичного забезпечення їх застосування, що треба розглядати як окремий напрямок подальших досліджень проблеми.

Література

1. З історії виникнення податків. Сайт ДПА України в Чернівецькій області від 07.10.2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.dpa.cv.ua/index.php/content/view/images/plugins/content/index.php?option=com_content&view=article&id=5083:2010-10-07-14-56-50&catid=379:2010-10-07-14-41-19&Itemid=731
2. Бекон Ф. Новая Атлантида. Опыты и наставления нравственные и политические/ [Перевод З. Е. Александровой. Статья и примечания Ф. А. Коган-Бернштейн]. – М. : Издательство Академии наук СССР, 1954. – 243 с.
3. Сміт А. Исследование о природе и причинах богатства народов / А.Сміт – М. : Соцэкгиз, 1992. – 782 с.
4. Рикардо Д. Начала политической экономии и налогового обложения / Д. Рикардо [Пер. с англ.] – Соч. – Т. 1. – М. : Госполитиздат, 1955. – 360 с.
5. Степаненко С. В. Історія економіки та економічної думки: навч. посібник / С. В. Степаненко, С. Н. Антонюк, В. М. Феценко, Н.О. Тимочко [за ред. проф. С. В. Степаненка]. – К. : КНЕУ, 2010. – 741с.
6. Кене Ф. Обрані економічні добуток / Ф. Кене – М. : Соцекгиз, 1990. – 590 с.
7. Мельник П.В. Розвиток податкової системи в перехідній економіці: навч. посібник / П.В. Мельник – Ірпінь: Академія ДПС України, 2007. – 362 с.
8. Петти В. Трактат о налогах и сборах / В. Петти [пер.с англ.] – М. : Ось-89, 1997. – С. 27-32.
9. Маршалл А. Принципы экономической науки / А. Маршалл – М. : Прогресс, 1993. – 185 с.
10. Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег / Дж. М. Кейнс – М. : Прогресс, 1978. – 548 с.
11. Гэлбрейт Дж. К. Справедливое общество. Гуманистический взгляд / Новая постиндустриальная волна на Западе: Антология / [под ред. В.И. Иноземцева]. – М. : Academia, 1999. – 318 с.

Summary. The article deals with the analysis of the historical stages of tax systems' formation and evolution, specifically mentioned the main factors that contributed to the development of these systems. The author examines the main functions and purpose of taxation depending on the particular historical epoch.

Keywords: taxes, payments, tax system, tax functions.

Стаття надійшла до редакції 5.03.2012